

מרדכי אליאב

מאיר דבורז'צקי ז"ל – האיש, החוקר והמורה*

הלך מאיתנו, ללא עת, פרופ' מאיר דבורז'צקי ז"ל, ** מבכירי המורים במחלקה לתולדות ישראל, בעל הקתדרא להוראת תקופת השואה ולמח-קרה, – איש בעל מידות תרומיות, חוקר מובהק ומורה דגול.

מאיר דבורז'צקי ז"ל היה פליט ושריד מעמק הבכא ומגיא ההריגה. ראשית דרכו עשה כרופא צעיר בירושלים דליטא, בוויילנא – עיר ואם בישראל. משנתרגשה הפורענות הקשה בתחילת תקופת השואה, פעל רבות בגיטו למען הצלת נפשות ולמען הארכת חייהם של הנידונים למוות, – בזקיפות-קומה, באומץ-לב, בתעוזה ובעמידה איתנה. הוא נימנה עם אנשי המחתרת בגיטו ונטל חלק רב בכל פעולותיהם; ואף את טבעת-הקידושין שלו הקדיש להשגת כלי-מגן. בשנת 1943 הוגלה לאסטוניה ועבר שמונה מחנות שונים. פעמים אין ספור ראה את המוות לנגד עיניו, ובאורח-פלא ניצל בנס פעם אחר פעם, כשיד המרצחים כבר היתה שלוחה אליו, – כאשר חלה במחלות קשות ביותר: טיפוס-בהרות, דיזנטריה, דלקת-ריאות ועוד, ובימי סלקציות, בהם גזרו דינו למוות. מאסטוניה הועבר למחנה שטוטהוף שבגרמניה, הנודע לשימצה, ומשם הועבר בינואר 1945 למחנה-ההשמדה דאוטרמרגן, שממנו נותרו רק שרידים מועטים. שם נאבק על חייו בשארית כוחותיו, כשהוא חולה בהרעלת דם וזרועו שבורה, ומסביבו גססו

* מתוך דברים שנאמרו בעצרת-אזכרה, שנערכה בייג אייר תשל"ה מטעם המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן, במלאת שלושים לפטירת המנוח.

** פרופ' דבורז'צקי נפטר בג' ניסן תשל"ה (15.3.1975).

אחד אחד. ממחנה זה הוליוכוהו במצעד-מות לעבר הרי-טירול. במצעד-אימים זה היה בין מארגני הבריחה של המעטים, שעוד העזו לשים נפשם בכפם כדי להציל את עצמם ברגע האחרון, ואכן הצליחו לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. באחד היערות זכה להשתחרר בידי הצבא הצרפתי הכובש, והוא שבר-כלי, צילו של אדם, ומשקלו 36 ק"ג בלבד. מעט מאד סיפר בספריו על גורלו האישי. האיש הצנוע בהליכותיו עד יומנו האחרון, הצניע גם בספריו ובמאמריו המרובים את חלקו האישי, ורק פה ושם הוכיר פרט זה או אחר, כלאחר יד, ויש בהם כדי ללמד על האישיות כולה. נציין רק אחדים מהם:

"במחנה ויזארה שבאסטוניה, כאשר ראש המחנה פקד עלי להיות משגיח עבודה של שירותי-החצר, הודעתי לו בו ברגע שלא אצלה למשרה זו, שכן איני יודע איך לפקד על אחרים כי יעבדו; אזי נשארתי אני מנקה מתארות ונמצאו אחרים שכבר מצאו את הדרך כיצד לצוות עלי".¹

"רופא ס"ס מצא בשעת חיפוש אצל אחד האסירים את הטלית שהביא מויזארה, ושנגנבה מהמחסן בשביל האסיר-החזון לתפילת כל נדרי. הרופא בעט בו במגפיו, שבר כמה מצלעותיו, ובשל המכות חלה האיש בדלקת קרום החוזה". (מעדותו האישית של דבורוצקי).²

"בתור תגמול בעד כל מעשי שעשיתי כבר, ובתור מפרעה להבא, הלקה אותי לעיני כל המחנה עשרים וחמש מלקות במגלב של גומי על מחשוף גופי, ובמקל שבידו היכה על ראשי עד כלות כל כו-חותי, — אותה שעה, — ותחת מטר אותן המהלומות, — שב אלי שיווי-המשקל של רוחי".³

"או נשבעו איש לרעהו, כי מי שייטאר בחיים, חייב לספר כל מה שראה בתחתית השאול. — שבועה זו התחיתני ועלי לאסוף את כל הזכרונות".⁴

בהופיעו כעד במשפט אייכמן, פתח קמעא את סגור-ליבו, ועדותו היתה מן המרשימות והמוזעזעות ביותר. דבורוצקי גולל את פרשת החיסול של

1 מ' דבורוצקי, בין היתרים, ירושלים 1956, עמ' 48.
 2 מ' דבורוצקי, מחנות היהודים באסטוניה, ירושלים תש"ל, עמ' 296.
 3 בין היתרים, עמ' 50.

גיטו ווילנא, תיאר את אימת-ההשמדה בפונאר ואת גורלם המר של הילדים האומללים, והרעיד את הלבבות בספרו על גורלו האישי, כשכפו עליו לבחור בין חיי אמו לבין חיי אשתו.⁴

לאחר השחרור כתב: "יוקדת בתוכי עקשנות — להיות יהודי, וכה עצומה העקשנות בקרבי, שאם בגלל היותי יהודי אצטרך שוב להיעמד לפני נסיון ולסבול יסורים — אקבל עלי יסורים! אלך ואצעק: למורת רוחכם — הנני, הנני יהודי!"

את חיי הנחונים לי במתנת גורל, אראה כיעוד וכשליחות, לספר כל מה שראיתי, ולשאול את עצמי ואת זולתי: מדוע קרה כל זה? ואומר לאחי — הבה נחפש את האמת, ואת הסיבות של עליית גשמתנו ושל ירידתנו".⁵

אכן בתחושת יעוד ושליחות, יצר, חקר, כתב, הירצה והורה. כל שנות-חיי, ימים כלילות, הקדיש לחקר השואה, וצוואת הקדושים שעלו על המר-קד היתה נר לרגליו בכל פועלו הכביר. את ליבו וגשמתו השקיע בחקר השואה, נאמן לסימתו: "הדור שלנו שהיה דור הקרבן, צריך להיות גם דור-העדות".⁶

דרכו של חוקר השואה

מקובל, כי ההיסטוריון משתדל לתאר דיוקן אובייקטיבי של התקופה שבה הוא עוסק, על-סמך החומר התיעודי שבידו. לשם כך מעריך הוא הערכה ביקורתית את מידת מהימנותן של התעודות, מעלה מתוכן עובדות, מאורעות ותהליכים, ומצרפם זה לזה בעבודת-גמלים של שיחזור גאמן ככל האפשר. ברם עיקר מטרתו של ההיסטוריון למצות פרשה היסטורית חד-פעמית ועל כל הכרוך בה. אך השאלה המכרעת היא: האמנם האמת האובייקטיבית היא בהישג-ידו של ההיסטוריון? מלכתחילה אנו בני-חורין בבחירת החומר, השיטות והתכלית. מטבע הדברים, שבחירה זו היא סלקטיבית וסובייקטיבית. נבולות-ההערכה הסובייקטיביים רחבים לאין ערוך לעומת המדעים המדור-ייקים. במידה שאנו דנים בפרט כלשהו, ניתן להבחין בקלות יחסית בין המאומת, המשוער והמדומה. אולם בצירוף עובדות למסכת היסטורית ותברתית שלמה, שחוליותיה קשורות זו בזו קשר סיבתי, מסתייעים אנו בעל-כורחנו בהנחות ובאמות-מידה שהן פרי השקפת-עולמנו. זוהי מסגרת

4 ערות במשפט אייכמן, עדויות א', ירושלים תשכ"ג, עמ' 325.
 5 בין היתרים, עמ' 35.
 6 בין היתרים, עמ' 15.

אפריורית, שבעורחה מבקשים אנו לפרש את העובדות הנחקרות. מסגרת אפריורית זו נוצרה באווירה שבה אנו שרויים — היא פרי חינוכנו ונטייתנו האישית. נמצא, איפוא, כי בעל-כרחנו כרוכים אנו אחרי הגישה הסובייקטיבית, וחובה על ההיסטוריון להאבק עם עצמו, לבל ישמשו הסובייקטיביות והאובייקטיביות בעירבוביה.

חייבים אנו להודות, כי לעולם אי-אפשר להגיע בחקר העובדות למיצויין הגמור, משום שריבוי הגורמים ואומדן משקלם הסגולי יהיו מקור מתמיד להבדלים שבהערכה, כשזו תהא מושפעת באופן מכריע מהשקפת-עולמו של החוקר, היוצר קשר של הודות עם נושא המחקר.

אם יפה כוחן של הנחות אלו לגבי המחקר ההיסטורי בכלל, — על אחת כמה וכמה משקלן רב בחקר השואה. לא רק הפרספקטיבה של הזמן חסרה לנו, שכן עוד חיינו את המאורעות והיינו מעורבים בתוכם. העבר קרוב מדי משייהפך להיסטוריה, ובהעדר מימד הזמן לוקה המחקר בחוסר האפשרות לדיון אובייקטיבי-מדעי. זאת ועוד: המטען הרגשי בפרשיות השואה רב ועצום, ומן הנמנע שלא ישפיע על החוקר. מאידך גיסא, אין כל אפשרות להגיע לחקר-האמת של תהליכי השואה, אם אין הודות פנימית עם השבר הגדול, שפקד את אחינו ואת אחיותינו בגיא-ההריגה.

בכך נעוצים בעיקר הקשיים העצומים במחקר השואה. החוקרים שנתמזל להם מזלם ולמדו את העבודות מפי השמועה והקריאה, אינם מסוגלים לרדת לעומקם של הדברים. לא פעם הם חוטאים למאמר חז"ל: "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו", כשהם ניצבים חסרי-אונים מול עוצמת התיעוד ויטורי אנוש, וההודות האישית היא מעבר ליכולתם. לעומת זאת, החוקרים שהם עצמם אודים מוצלים מאש ושרידים מן התופת — הודותם האישית, לעתים, רבה מדי. הרגשות והחוויות מלוות אותם כסיוט מתמיד, והבחינה הסובייקטיבית עשויה לפגוע קשות בהערכה האובייקטיבית. הם נטלו על עצמם את החובה לספר, לזכור ולא לשכוח, וקשה להם להתפרק מן המעורבות האישית ולדון במעשים כאדם העומד מן הצד.

מעטים מעטים עמדו במבחן זה והצליתו להפריד בין הדחף האישי לבין חובת-המחקר המדעית, ולעסוק בחקר השואה, כאילו לא היו שם, ועם זאת לעשות את מלאכתם מתוך הכרה פנימית, הכובשת את כל ישותם, כי חייב אדם בהודות מלאה.

"חייב כל יהודי ויהודי בתפוצות ישראל — לראות את עצמו כאילו הוא היה —

בגיטאות, במחנות, ביערות, בשדות-הכליון — כאילו הוא עצמו היה שם כאילו הוא עצמו ניצל משם." ⁷

מאיר דבורוצקי היה בין החוקרים המעטים שעברו בעצמם את כל יסורי התופת וראו את המוות לנגד עיניהם פעמים אין ספור. מתוך דחף פנימי, הקדיש חייו לחקר השואה ועלה בידו להתעלם מגורלו האישי ולהגיה נדבכים חשובים למחקר המדעי של התקופה, לאירוועיה וגילוייה. מגמתו העיקרית לא היתה רק להעלות על הכתב את מוראות-ההשמדה ואת יסורי שאל תחתיה, אלא להצביע בצד קידוש השם של ההמונים גם על הגילויים של קידוש החיים על חפץ-החיים היהודי שהמרצחים לא יכלו לו; על הגילויים השונים של השמירה, על אורחא דמהימנותא אף בשעות הקשות ביותר, נוכח המוות, בצל המיטרפות ובאימת הקטל.

בירושלים דליטא במרי ובשואה (תשי"א) הציב יד למכו-רתו, לוילגא בגבורתה ובהשמדתה. כבר בספר זה נתגלתה גישתו המחקרית הקפדנית והמדוקדקת. הספר הופיע בכמה שפות, וגם בעברית זכה לשתי מהדורות. בנינו הוכתר המחבר בפרס ישראל; כמדומני, חוקר-השואה היחיד שזכה לכבוד זה.

במאמרים אין-ספור תיאר את מלחמת-הקיום, את השמירה על ערכי-המסורת במצוקה ובצל-המוות, את גבורת המחתרות, את גורלם של מיליון ילדים גמולי-חלב ותינוקות של בית-רובן, שנהרגו על-ידי הצורר. נזכיר בין היתר את מאמרו בקובץ-העשור של בר-אילן על "תלמוד-תורה בתקופת השואה", את מאמרו על "החיים הדתיים בגיטו וילגא" ב"סיני", את ספרו אירופה ללא ילדים (תשי"ט), את מאמריו המרובים על בעיות רפואיות בימי השואה ולאחריה, את מאמריו בילקוטי מורשת, בקובצי יד ושם, בכתבי-עת באידיש ואת הרצאתו בחוג לידיעת עם ישראל בתפוצות בבית הנשיא על: "ניתוק או רציפות בוועדי הקהילות בתקופה הנאצית".⁸

מועזת ומרעידת הלב היא התעודה האישית — ספרו בין הברורים (תשט"ו), שבו זועק ליבו לשמים והוא מצווה עלינו לזכור לנצח, בהעלותו פרשיות שונות ממגילת יסוריו. אך מעל הכל יש להזכיר את מחקרו הגדול: מחנות היהודים באסטוניה, 1942—1944 (תשל"ל).

7 שם, עמ' 67.

8 ראה במפורט בביבליוגרפיה שבסוף הקובץ.

המבוסס על עבודת-דוקטור שהוגשה בשעתו לאוניברסיטת סורבון שבפא-ריס. כאן נתגלה החוקר במיטב כשרונו, ולפנינו מלאכה נקייה של מחקר קפדני, שסילק מעמו כל בחינה אישית, אף כי יכול היה לומר בכל עמד ועמוד: "אני הגבר ראה עני בשבט עברתו, אותי נהג ויזלך חושך ולא אור, אך בי ישוב יהפוך ידו כל היום" (איכה ג').

בראש הספר מקדים המחבר פרק חשוב על המיתודיקה של מחקר השואה ועל ערכן התייעודי-ההיסטורי של עדויות. קרוב למאתיים עדויות אסף בשקידה בנוסף לחומר התייעודי ממקורות שונים, ולפנינו מלאכת-מחשבת של תיאור מקיף ועל המחנות, שיטותיהם ומשטרם, על גורלם של היהודים, חייהם ועמידתם, על המחנות והבריחות, על גילויי עזרה הדדית ומסירות נפש ועל המאמצים לשמור על צלם אנוש ועל ערכי מסורת. בניספחים לספר פירסם המחבר פומונים ושירי-מחנות (נושא, שלו הקדיש גם מאמרים שונים), קטעי-יומנים וסיפורים אישיים ורשימות מדוייקות של העדים. כל זאת בדבקות למטרה "שהצבנו לפנינו להתקרב אל האמת ההיסטורית של התקופה". מחקר לא פנה לתפארת של גילויי הגבורה והמרי, אלא מטרתו היתה להעלות על הספר את עמידתם של ההמונים כפי שהטעים: "עלינו לחפש ולהכיר לא רק את הקטבים של העם היהודי בשואה, — רבבות מורדי גיטאות, אנשי מתרת לוחמי-היערות מצד אחד ואת מאות השוטרים מצד שני — אלא גם, ואולי בעיקר, את מיליוני היהודים האלמונים, סתם יהודים אלמונים, סובלים ונאבקים על חייהם, קיומם וכבודם — והרי זהו חקר האדם היהודי והחברה היהודית בשואה; זהו חקר הנשמה היהודית והגורל היהודי".⁹ ובמקום אחר שאל בצורה נוקבת: "ומיהו שיחאר מאי משמע: לעמוד בנסיון יממה אחת בגיטו? האם אין אנו גומלים עוול לא יכופר לאבות ולאמהות לאחים ולאחיות שניספו, כשאנו מספרים אך ורק על ההתקוממות המזוינת, הפעולה בגיטאות, ואין אנו מעלים את שאר דרכיו של המאבק היהודי?"¹⁰

ברור היה לו, כי רבה עוד הדרך למיצוי החומר ולגילוי האמת: "ההסתכלות הרטרופסקטיבית בעמידתם של אנשי הגיטו והמחנות לכל צורותיה

9 בין הכתרים, עמ' 15.

10 שם, עמ' 51. בהקדמה לספרו מחנות היהודים באסטוניה ציין: "שתי מטרות היו לנגד עינינו, האחת — לחקור את מגילת הסבל והאבדן במחנות — — — מטרותנו השנייה היתה — חקר חייהם של האסירים בתוכם המחנות; כיצד התנהגו ועמדו במבחנים האימים? רק ראייה רב-צדדית זו עשויה להקנות לזו הכרה אובייקטיבית על התקופה הזאת".

וכן בפרשת הבריחות למיניהן, אם בימי ההובלות לפוגאר או בימי השלוה בגיטו, ואם בימי ההובלות מן הגיטו, הקפיצות מהקרונות לפני הגיעם למחנות והבריחות ליערות מהמחנות גופא — כל אלה מעלים את המחשבה, כי יש עוד להקדיש את מלוא תשומת-הלב לבעיות אלה של עמידה ומאבק".¹¹ גם בכינוס העולמי לבעיות העמידה היהודית שנערך בתשכ"ח בירושלים מטעם "יד ושם", הירצה על העמידה בחיי יום-יום בגיטאות ובמחנות, בהדגישו את החפץ לקידוש החיים ואת השאיפה להפר את מוימת הנאצים להכחיד את הכלל היהודי והפרט היהודי, בהטעימו כי "הגבורה היתה לחיות, לשמור על הזהות היהודית ולקיים חיים יהודיים".¹²

אכן, נשאר דבורוֹצקי נאמן בכל ספריו ומאות מאמריו לשתי המטרות — תיאור נוקב של ההשמדה מזה, והעלאת עמידת-הגבורה בחיי יום-יום ובמאבק, מזה, והכל במידת האובייקטיביות המירבית ובבדיקה מדעית קפדנית.

לאחרונה החל לחקור את עמדת הצלב האדום בתקופת השואה. בסיפוק נפש סיפר על מאות תעודות שהצליח לאסוף ולצלם, ועוד היד נטויה לניתוח המסמכים ולגיבוש המחקר. אך ליבו לא עמד לו במשימתו הקשה, ופתיל-חייו נקפד, כשעוד תכניות רבות לפניו, נפל קרבן נוסף של השואה.

המורה

בכשרון בלתי-רגיל היטיב להעביר לתלמידיו את ההזדהות הפנימית עם תקופת השואה וגילויה ולשתפם בתויות. מי שזכה לשמוע תורה מפיו, למד לראות את מוראות השואה באור חדש, מתוך מעורבות אישית ומתוך זיקה עמוקה לגורלו של בית ישראל בימי הכליון וההשמדה. תקופת-השואה נהפכה בשיעוריו לענין בלתי-אמצעי, לנושא שאינו נותן מנוח ומכה על ראשו של כל אחד ואחד, בבחינת "כאילו הוא עצמו היה שם, כאילו הוא עצמו ניצל משם".¹³

מידת-חסד של ענוה וצניעות פארה את הליכותיו. בעדינות-נפש ובמאור-פנים קרב את תלמידיו, האוין לבעיותיהם ולבקשותיהם והשתדל

11 מחנות היהודים באסטוניה, הקדמת המחבר.

12 מ' דבורוֹצקי, העמידה בחיי יום-יום בגיטאות ובמחנות, בקובץ על העמידה היהודית בתקופת השואה, הוצ' יד ושם, ירושלים תש"ל, עמ' 129.

13 בין הכתרים, עמ' 67.

מרדכי אליאב

לסייע בידם כמיטב יכולתו. בעל גפש פיוטית היה; להשתפכות-הגפש
גטה, כי אוזנו היתה כרויה לרחשי-הלב של הגשמה היהודית. ידיד טוב
ורע גאמן היה לחבריו במחלקה, ואי-אפשר היה שלא להתפעם ממידותיו
ומהליכותיו.

שכלנו חוקר חשוב, מורה מסור ואיש ישר-דרך, חביב ומקובל על הכל.
חבל על דאבדין ולא משתכחין.